

w naszym kraju tej formy katechezy, często jeszcze niedocenianej w naszej działalności katechetycznej i duszpasterskiej.

Ks. Roman Murawski

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 2009, t. 42, z. 1, s. 255–257

Stanisław Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2006, 511 s. + 1 nlb

Nie jest to książka, w której można się zaczytać od wieczora do białego rana. Mamy tu bowiem suche opisy na temat zestawu map, kartogramów, wykresów i ilustracji stanowiących punkt wyjścia do zagadnień kościelnych w Polsce, Wielkim Księstwie Litewskim oraz na innych ziemiach z nimi związanych, a także podstawę źródłową i metodę opracowania map, a dalej – wykład na temat tak zwanej *problematyki map*, którego treścią jest organizacja diecezjalna i parafialna, budownictwo kościelne, prawa patronatu, wezwania kościołów, duchowieństwo i służba kościelna, bractwa religijne, szkolnictwo parafialne, opieka nad ubogimi i chorymi, zakony, życie religijne i jego uwarunkowania. W drugiej części opracowania znajdują się wykazy kościołów i domów zakonnych, ułożone alfabetycznie według diecezji w ramach prowincji kościelnych: gnieźnieńskiej (s. 211-327) i lwowskiej (s. 329-354) oraz diecezji bezpośrednio podległych Stolicy Apostolskiej (warminskiej i wrocławskiej s. 355-399).

Dzieła prof. dra hab. Stanisława Litaka, obejmującego aż 512 stron, nie można jednak odłożyć bezmyślnie na półkę, sądząc, że po te same informacje sięgniemy do opracowań ks. Bolesława Kumora, ks. Zdzisława Obertyńskiego, Franciszka Uhorcza, Karola Górskiego, Jerzego Kłoczowskiego, Lidii Müllerowej, Jana Skarbka, Zofii Żuchowskiej, Witolda Kłobuka, Zdzisława Budzyńskiego i Andrzeja Gila. Autor, związany z Instytutem Geografii Historycznej KUL w Lublinie, jest znany w Polsce i za granicą z wielu pomyślnie zrealizowanych postulatów badawczych, opartych na szerszym i wielostronnym wykorzystywaniu źródeł kościelnych (zwłaszcza statystycznych) w badaniach naukowych.

Opracowanie *Atlasu*, szczególnie zaś mapy diecezji i parafii w Rzeczypospolitej szlacheckiej, postulowano od dawna. W 1966 r. wybitny polski geograf historyczny Karol Buczek miał nadzieję, że wykonanie szczegółowej mapy diecezji i parafii w Polsce wzbogaci warsztat badań nad historią dawnej Rzeczypospolitej i wpłynie na świadomość naukową młodych adeptów historii. Podobne próby, podejmowane w innych krajach, zakończyły się sukcesem. W 1966 r. został wydany w Wiedniu *Kirchenhistorischer Atlas von Österreich*, a w 1999 r. w Pradze – *Atlas církevních deějín českých zemi*.

Choć pierwsze próby wykonania map diecezji i parafii w Rzeczypospolitej podjęto już w XVIII wieku (K. Scipio del Campo, ks. F.S. Czaykowski SI, ks. K. Kluk), to jednak idea opracowania *Atlasu* historycznego Kościoła katolickiego oraz innych religii i wyznań w Polsce zrodziła się dopiero na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim.

Pierwszy jego projekt sformułował Jerzy Kłoczowski w 1957 r. w artykule pt. *Prace nad Atlase Historycznym Kościoła w Polsce* („Roczniki Humanistyczne”, T. 6, z. 5, s. 259-274). Koncepcja *Atlasu* ewoluowała w następnych latach z powodu ogromnej ilości materiałów archiwalnych oraz braku wyspecjalizowanego zespołu osób, niedostatku funduszy i prób podejmowanych z opracowaniem dzieła *Polonia Christiana*, składającego się z opisu poszczególnych instytucji kościelnych w ramach diecezji, zakonów oraz ich podziałów administracyjnych, do których miały być dodane mapy, opracowane w kilku przekrojach czasowych. Po porzuceniu (jak się okazało – na zawsze) zamiaru opracowania tego dzieła natychmiast podjęto prace nad wydawnictwem *Kościół w Polsce*, zrealizowanym w postaci dwóch tomów (T. 1: *Sredniowiecze. Studia nad historią Kościoła w Polsce*; T. 2: *Wiek XVI-XVIII. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*), wydanych przez Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak” w 1966 i 1969-1970 r.

Prezentowany tu *Atlas* jest kontynuacją wyżej omówionych wysiłków, przede wszystkim jednak jest podsumowaniem prac geograficzno-historycznych konsekwentnie prowadzonych w obranym kierunku przez Stanisława Litaka, częściowo we współpracy z Instytutem, od ponad trzydziestu lat. Jest też pierwszym udokumentowanym i długo oczekiwany opracowaniem kartograficznym Katolickiego obrządku łacińskiego wydany w Polsce. Składa się z mapy głównej w skali 1: 800 000, podzielonej na arkusze (I-XXX) i 62 map problemowych. Mapa główna zawiera wszystkie kościoły parafialne, zakonne (29 zakonów męskich i 21 żeńskich) i pomocnicze (filialne, kaplice publiczne) znajdujące się w 19 diecezjach Rzeczypospolitej przed pierwszym rozbiorem (w Polsce i w Wielkim Księstwie Litewskim) oraz na Śląsku, w Mołdawii i Wołoszczyźnie (związane z polską organizacją kościelną).

Mapy problemowe obrazują w kontekście wielonarodowej i wielowyznaniowej Rzeczypospolitej stan i różnorodne funkcje Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej w trzecim dwudziestopięcioleciu XVIII w. (cezura orientująca i porządkująca), jak kościelne podziały administracyjne, uzupełniające w niektórych przypadkach brakujące ogniwa administracji państwowej (np. diecezje i województwa, archidiaconaty i diakonaty, kościoły w diecezjach, kościoły w województwach, parafie, kościoły pomocnicze, katedry i kolegiaty, archidiaconaty i sufraganie, kościoły diecezjalne w miastach i na wsi w diecezjach), sądownictwo kościelne, budownictwo sakralne i prawo patronatu w stosunku do kościołów diecezjalnych, wezwania świętyń, szkolnictwo zakonne i parafialne, czy też opiekę społeczną (szpitale-przytulki). Z kolorowych map Litaka czerpiemy wiadomości o średniej wielkości parafii w XVIII stuleciu według podziału dekanalnego i diecezjalnego oraz o średniej wielkości dekanatów w ujęciu diecezjalnym, o zakonach żeńskich i męskich oraz parafiach zakonnych (w odniesieniu do dominikanów, jezuitów i franciszkanów), jak również o religiach, wyznaniach i obrządkach w ówczesnej Polsce.

Warto zauważyć, że terytorialna organizacja Kościoła stanowiła w Rzeczypospolitej także element ustroju państwowego. Rozmieszczenie zaś parafii łacińskich w dawnym wielonarodowym państwie polskim wskazywało na zasięg kultury zachodniej oraz osadnictwa polskiego, litewskiego i częściowo łotewskiego na jego terytoriach wschodnich. Generalnie biorąc, metoda opracowania map przez autora polega na przyjęciu zasady, że każdy obiekt naniesiony w jakiegokolwiek formie na mapę ma swoje odniesienie do źródła. Nie ma więc na mapach kościoła nieudokumentowanego. Granice jednostek administracyjnych opracował on jednolicie metodą interpolacji między punktami oznaczającymi miejscowości z ko-

ściołami parafialnymi lub filialnymi. Autor uznał też, że na wprowadzenie dokładniejszych, jednolicie opracowanych granic parafii, które w sposób istotny rzutują na granice pozostałych kościelnych i państwowych jednostek administracyjnych, jest jeszcze za wcześnie. Musi ono być poprzedzone szczegółowymi ustaleniami okręgów parafialnych w XVIII w.

Publikacja stanowi jednak rodzaj bilansu dominującego, zwłaszcza w sensie religijnym i politycznym, Kościoła łacińskiego w I Rzeczypospolitej przed jej upadkiem. Obejmuje terytoria od Odry na zachodzie do Dniepru na wschodzie i od Bałtyku na północy po Sudety, Karpaty i Morze Czarne na południu. Są to dzisiejsze państwa: Polska, Łotwa, Litwa, Białoruś, Ukraina, Rumunia, Mołdawia oraz skrawki Rosji. Pod względem kościelnym były to w XVIII w. (archi-)diecezje: 1) w prowincji gnieźnieńskiej – chełmińska, gnieźnieńska, inflancka (Inflanty Polskie i Kurlandia), krakowska (ze śląskimi dekanatami – bytomskim i pszczyńskim), płocka, poznańska, smoleńska, wileńska, włocławska i żmudzka; 2) w prowincji lwowskiej – bakowska, chełmska, kamieniecka, kijowska, lwowska, łucka i przemyska oraz 3) diecezje bezpośrednio podległe Stolicy Apostolskiej – warmińska i wrocławska (z archidiaconatem opolskim i dekanatami na Górnym i Cieszyńskim Śląsku: Bielsko, Cieszyn, Dębieńsko Wielkie, Lubliniec, Pogrzebień, Strumień, Wodzisław i Żory). Całość zamyka indeks miejscowości, zawierający odniesienia do odpowiednich stron opracowania i do mapy głównej (współrzędne).

Atlas realizuje wysuwane od wielu lat postulaty historyków polskich i obcych, domagających się tego rodzaju pomocy naukowej. Ułatwia on zrozumienie złożonych problemów religijnych, cywilizacyjnych i politycznych Europy Środkowo-Wschodniej końca XVIII stulecia, a przede wszystkim ówczesnej kultury polskiej. Zaletą opracowania jest również przetłumaczenie jego treści na język angielski i rosyjski.

Ks. Henryk Olszar

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 2009, t. 42, z. 1, s. 257–259

Janusz Wycisło, *Ksiądz Paweł Zielonkowski (1858-1912). Kustosz sanktuarium w Piekarach na Śląsku*, Polska Akademia Nauk – Oddział Katowice – Komisja Historyczna, Katowice 2008, 274 s.

Odwieczny antagonizm, rozgrywający się na terenach etnicznie mieszanych – szczególnie boleśnie odczuwany na gruncie religijnym, a dotyczący rozdzwieku między „językiem serca” a „językiem racji stanu” – znalazł w połowie XIX stulecia na Górnym Śląsku obfitą pożywkę. Genezę owego napięcia i kolejne etapy walki odsłania przed Czytelnikiem książka ks. Janusza Wycisły, pracownika naukowo-dydaktycznego Wydziału Historii Kościoła Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, która ukazała się dzięki poparciu Komisji Historycznej katowickiego Oddziału Polskiej Akademii Nauk.

Autor, zajmujący się od lat problematyką społeczno-religijną Górnego Śląska, podjął się prześledzenia procesu określanego jako „przekuwanie duszy” u ks. ka-